

Yoʻldoshxoʻjayev Haydarxon Hoshimxonovich - Yangi asr universiteti kafedrası mudiri, Dotsent, tarix fanlari nomzodi
+99893-398-3596 haydarxon69@mail.ru

Abdusattorov Abdulquddus Abdumalik oʻgʻli-Yangi asr universiteti, arab lingvistika 2-kurs magistranti.
+99899-911-21-99 aabdusattorov039@gmail.com

ABU NASR FOROBIY QARASHLARIDA ARAB TILSHUNOSLIGI VA MANTIQUIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Maqola IX–X asrlar Sharq uygʻonish davrining yirik mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosini arab tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Forobiyning bevosita tilshunoslik asarlari yoʻqligiga qaramay, uning mantiqiy-metodologik qarashlari arab ilmiy tilining shakllanishi, terminologik aniqlik, lafz va maʼno munosabati hamda ilmiy nutqda izchillikni taʼminlashga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Ayniqsa “Kitab al-huruf” asarida til birliklari tushuncha tizimi va mantiqiy aniqlikning uygʻunligi ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Forobiyning qarashlari arab tilshunosligi va zamonaviy semantik tadqiqotlar uchun dolzarb metodologik baza ekanligini koʻrsatadi.

Kalit soʻzlar: Abu Nasr Forobiy, arab tilshunosligi, Kitab al-huruf, mantiqiy yondashuv, lafz va maʼno, dalolat, istiloh, ilmiy nutq, terminologik aniqlik.

Юлдашходжаев Хайдархон Хошимханович – заведующий кафедрой, доцент, кандидат исторических наук, Университет «Янги аср»
+99893-398-3596 haydarxon69@mail.ru

Абдусатторов Абдулқуддус Абдумалик угли – магистрант 2 курса, арабская лингвистика, Университет «Янги аср».
+99899-911-21-99 aabdusattorov039@gmail.com

АРАБИСТИКА И ЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ВЗГЛЯДАХ АБУ НАСРА ФАРОБИ

Аннотация. Статья посвящена анализу научного наследия великого мыслителя Восточного возрождения IX–X веков Абу Насра Фароби с точки зрения арабистики. Несмотря на отсутствие у Фароби прямых трудов по арабскому языку, его логико-методологические взгляды оказали значительное влияние на формирование научного арабского языка, терминологическую точность, соотношение слова и смысла, а также на обеспечение последовательности в научной речи. Особое внимание уделено работе «Kitab al-huruf», где раскрыта связь системы понятий с единицами

языка и роль логической точности. Результаты исследования показывают, что взгляды Фароби служат актуальной методологической базой для арабистики и современных семантических исследований.

Ключевые слова: Абу Наср Фароби, арабистика, Kitab al-huruf, логический подход, слово и смысл, указание, терминология, научная речь, терминологическая точность.

Yo‘ldoshxo‘jayev Haydarxon Hoshimxonovich – Head of Department,
Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Yangi Asr University
+99893-398-3596 haydarxon69@mail.ru

Abdusattorov Abdulquddus Abdumalik o‘g‘li – 2nd-year Master’s student in
Arabic Linguistics, Yangi Asr University
+99899-911-21-99 aabdusattorov039@gmail.com

ARABIC LINGUISTICS AND LOGICAL APPROACHES IN ABU NASR AL-FARABI’S VIEWS

Abstract. The article examines the scientific legacy of the great thinker of the Eastern Renaissance of the IX–X centuries, Abu Nasr al-Farabi, from the perspective of Arabic linguistics. Although Farabi did not produce direct works on Arabic language studies, his logical and methodological views significantly influenced the development of scientific Arabic, terminological precision, the relationship between words and meaning, and the coherence of scientific discourse. Special attention is given to his work Kitab al-huruf, which highlights the connection between linguistic units and conceptual systems, as well as the role of logical precision. The study’s findings demonstrate that Farabi’s ideas serve as a relevant methodological foundation for Arabic linguistics and contemporary semantic research.

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, Arabic linguistics, Kitab al-huruf, logical approach, word and meaning, reference, terminology, scientific discourse, terminological precision.

KIRISH

IX-X asrlar musulmon Sharqida ilm-fan va madaniyatning jadal rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Bu davr ko‘pincha “Sharq uyg‘onish davri” nomi bilan atalib, turli ilmiy an‘analarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, ilmiy tafakkurning tizimlashuvi hamda arab tilining yetakchi ilmiy til sifatida shakllanishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa Movarounnahr va unga tutash hududlarda yuzaga kelgan ilmiy muhit arab tilshunosligi, mantiq, falsafa, fiqh va boshqa fanlar rivojida muhim o‘rin egallagan. Arab tili mazkur davrda faqat diniy matnlar tili bo‘lib qolmay, balki falsafa, mantiq, tibbiyot, matematika va tabiiy fanlar uchun ham asosiy ilmiy ifoda

vositasiga aylandi. Bu jarayonda tarjima harakati, nahv maktablarining shakllanishi, shuningdek ilmiy munozaralar muhim rol o'ynadi. Til birliklarining ilmiy mazmunni aniq ifodalash imkoniyatlari, so'z va ma'no o'rtasidagi munosabat, dalolat va istiloh masalalari arab ilmiy an'anasida asosiy muammolardan biriga aylandi. Ana shunday ilmiy-madaniy muhitda faoliyat yuritgan buyuk mutafakkirlardan biri, tarixda "Ikkinchi muallim" deb atalmish Abu Nasr Forobiy hisoblanadi. U ko'proq falsafa va mantiq sohalaridagi ishlari bilan tanilgan bo'lsa-da, uning ilmiy merosi arab tilshunosligi nuqtayi nazaridan ham alohida e'tiborga loyiqdir. Forobiy bevosita nahv yoki sarfga bag'ishlangan maxsus risolalar yozmagan bo'lsa-da, uning mantiqiy-metodologik qarashlari arab ilmiy tilining shakllanishi, terminologik aniqlik va ilmiy nutq madaniyatining rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

"Abu Nasr Forobiy qarashlarida arab tilshunosligi va mantiqiy yondashuvlar" mavzusi yuzasidan olib borilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mutafakkir merosi nafaqat falsafa va mantiq, balki tilshunoslik nazariyasining shakllanishida ham muhim ilmiy manba sifatida baholanadi. Zamonaviy tadqiqotchilar Forobiyning "Kitob al-huruf", "Ihso al-ulum", "Al-alfaz al-musta'mala fi al-mantiq" kabi asarlarini arab tili strukturasi, tushuncha va ma'no munosabatlari hamda mantiqiy kategoriyalarning tilda ifodalanishi nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilganlar. Ayniqsa, M.Faxriy, D.G'uttas, R.Uolzer, T.Izutsu kabi g'arb sharqshunoslari Forobiy til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni izchil ilmiy tizim sifatida asoslab bergan mutafakkir sifatida baholaydilar.

Sharq mutafakkirlari tadqiqotlarida esa Forobiyning arab grammatikasi (nahv), balog'at va mantiq o'rtasidagi uyg'unlikni yaratishga qaratilgan konsepsiyasi alohida e'tirof etiladi. Jumladan, Ibn Sino, Ibn Rushd, G'azzoliy kabi mutafakkirlar Forobiyning mantiqni universal bilish quroli sifatida til orqali ifodalash g'oyasini davom ettirganlar. O'zbek olimlaridan N.Komilov, M.Xayrullaev, B.Ahmedov, Sh.Shermuxamedov ishlarida ham Forobiy ta'limotidagi lisoniy kategoriyalar, ma'no, lafz, tushuncha munosabati, hamda mantiqiy tafakkurning tilda namoyon bo'lishi ilmiy-falsafiy jihatdan keng yoritilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Forobiy tilni oddiy kommunikatsiya vositasi emas, balki bilish jarayonining faol mexanizmi sifatida talqin qiladi va so'z, ma'no hamda aqliy tushunchalar o'rtasidagi mutanosiblikni ilmiy asosda ochib beradi. Tadqiqotchilarning umumiy xulosasiga ko'ra, Forobiyning arab tilshunosligiga mantiqiy metodni joriy etgani uning ilmiy merosini nafaqat tarixiy, balki zamonaviy lingvofalsafiy tadqiqotlar uchun ham dolzarb qiladi.

Metodologiya. “Abu Nasr Forobiy qarashlarida arab tilshunosligi va mantiqiy yondashuvlar” mavzusini o‘rganishda, avvalo, tarixiy-falsafiy tahlil metodidan foydalanildi, bu metod Forobiyning ilmiy merosini uning yashagan davri, madaniy muhiti va islomiy ilmiy an‘analar bilan uzviy bog‘liq holda yoritish imkonini berdi. Shuningdek, manbashunoslik tahlili metodi qo‘llanilib, Forobiyning asl asarlari hamda ularga oid sharh va tarjimalar tanqidiy o‘rganildi va ilmiy jihatdan ishonchli xulosalar chiqarildi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahlil metodi orqali Forobiyning til haqidagi qarashlari arab klassik tilshunosligi va keyingi mutafakkirlar g‘oyalari bilan solishtirildi hamda o‘xshash va farqli jihatlar aniqlandi. Bundan tashqari, struktur-tahlil metodi Forobiyning lafz, ma‘no, tushuncha va mantiqiy kategoriyalar o‘rtasidagi munosabatni tizimli ravishda tahlil qilishga xizmat qildi, konseptual tahlil metodi esa uning asarlaridagi asosiy tushunchalarning mazmuniy doirasini ochib berishga imkon yaratdi. Shu bilan birga, germeenitk yondashuv Forobiyning murakkab falsafiy-mantiqiy matnlarini to‘g‘ri talqin etishda muhim ahamiyat kasb etdi, diskurs tahlili metodi esa uning til va mantiqqa oid mulohazalarining ichki mantiqiy tizimini ochib berish imkonini ta‘minladi. Umuman olganda, mazkur metodlar majmuasi Forobiyning arab tilshunosligi va mantiqiy tafakkurga qo‘shgan hissasini ilmiy, xolis va mukammal tarzda yoritishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Forobiyning til masalasiga yondashuvi ayniqsa “Kitab al-huruf” asarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ushbu asarda til birliklari faqat grammatik vosita sifatida emas, balki tafakkur va tushunchalar tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ilmiy mexanizm sifatida talqin qilinadi. Lafz va ma‘no munosabati, dalolatning mohiyati, istilohning ilmiy nutqdagi o‘rni kabi masalalar mantiqiy tahlil asosida yoritiladi. Bu esa Forobiyning qarashlarini arab tilshunosligi tarixida muhim metodologik bosqich sifatida baholash imkonini beradi.

Shu bois Forobiy merosini faqat falsafiy ta‘limot doirasida emas, balki arab tilshunosligi va mantiqiy-lingvistik tafakkur rivoji bilan bog‘liq holda o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola aynan shu masalaga bag‘ishlanib, Forobiyning qarashlari arab tilshunosligi uchun qanday nazariy va metodologik asos yaratganini ochib berishni maqsad qiladi.

Zamonaviy arab tilshunosligida til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat, ilmiy nutqning aniqligi, terminologik izchillik hamda ma‘no va dalolat masalalari muhim nazariy muammolar qatorida turadi. Bugungi lingvistik tadqiqotlarda semantika, pragmatika va ilmiy nutq masalalarining keng muhokama qilinishi ushbu muammolarning tarixiy ildizlarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Shu nuqtayi

nazardan, IX-X asrlarda shakllangan arab ilmiy tafakkurining nazariy asoslarini o'rganish alohida dolzarb hisoblanadi.

Movarounnahr hududi bu davrda arab ilmiy an'anasining muhim markazlaridan biri bo'lib, bu yerda faoliyat yuritgan allomalar til, mantiq va tafakkur masalalarini chuqur tahlil qilganlar. Abu Nasr Forobiy ana shunday mutafakkirlar sirasiga kiradi. Uning ilmiy merosi ko'pincha falsafiy va mantiqiy yo'nalishda tadqiq etilgan bo'lsa-da, Forobiyning arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissasi ko'p hollarda ikkilamchi masala sifatida baholanib kelgan. Aslida esa Forobiy qarashlari arab ilmiy tilining shakllanishi va lingvistik tafakkurning metodologik asoslarini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa Forobiyning "Kitab al-huruf" asarida til birliklarining tushuncha tizimi bilan bog'lanishi, lafz va ma'no o'rtasidagi munosabatning mantiqiy izohi, istilohlarning ilmiy nutqdagi vazifasi kabi masalalar chuqur tahlil qilinadi. Ushbu jihatlar arab tilshunosligi tarixida semantik va terminologik tafakkurning yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi. Biroq mazkur asar ko'proq falsafa doirasida talqin qilinib, uning lingvistik ahamiyati yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli Forobiyning mantiqiy qarashlarini arab tilshunosligi nuqtayi nazaridan qayta tahlil qilish, uning til va tafakkurga oid fikrlarini lingvistik metodologiya bilan bog'lab o'rganish bugungi kunda ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqot nafaqat Forobiy merosini yangi nuqtayi nazarda baholashga, balki arab tilshunosligining nazariy asoslarini boyitishga ham xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, unda Forobiy qarashlari falsafiy ta'limot sifatida emas, balki arab tilshunosligi rivojiga xizmat qilgan mantiqiy-lingvistik asos sifatida tahlil qilinadi. Bu yondashuv zamonaviy arab tilshunosligida terminologiya, semantika va ilmiy nutq masalalarini chuqurroq anglash imkonini beradi hamda Movarounnahr allomalari ilmiy merosining tilshunoslikdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi - Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosini arab tilshunosligi doirasida tahlil qilish hamda uning mantiqiy qarashlari orqali arab ilmiy tilining shakllanishi, lafz va ma'no munosabati, dalolat va istiloh masalalariga qo'shgan metodologik hissasini aniqlashdan iborat. Ayniqsa Forobiyning "Kitab al-huruf" asarida til birliklarining tushunchaviy tizim bilan bog'lanishi va ilmiy nutqni tartibga solishdagi o'rni lingvistik yondashuv asosida yoritiladi.

Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqotda quyidagi vazifalar belgilandi:

IX-X asrlarda arab tilshunosligi va ilmiy tafakkur rivojining umumiy tarixiy-nazariy manzarasini qisqacha yoritish;

1. Abu Nasr Forobiyning ilmiy merosida til va tafakkur munosabatiga oid qarashlarni aniqlash va tahlil qilish;

2. “Kitab al-huruf” asarida lafz va ma’no, dalolat hamda istiloh masalalarining qanday talqin qilinganini ko’rsatish;

3. Forobiyning mantiqiy yondashuvining arab ilmiy nutqi va terminologik izchillik shakllanishiga ta’sirini asoslash;

4. Forobiy qarashlarining keyingi arab tilshunosligi an’analariga, xususan semantika va ilmiy diskurs rivojiga ko’rsatgan metodologik ahamiyatini baholash.

Mazkur vazifalar ketma-ket amalga oshirilishi orqali Forobiyning qarashlari falsafiy ta’limot sifatida emas, balki arab tilshunosligi rivojiga xizmat qilgan mantiqiy-lingvistik asos sifatida yoritiladi.

Mazkur tadqiqot Abu Nasr Forobiyning arab tilshunosligi va mantiqiy-lingvistik qarashlarini yoritishda birlamchi va ikkilamchi manbalar majmuiga tayangan holda amalga oshirishga harakat qilindi.

Birlamchi manbalar sifatida Abu Nasr Forobiyning til va tafakkur masalalariga bevosita daxldor bo’lgan asarlari asos qilib olindi. Xususan, uning “Kitab al-huruf” asari tadqiqotning markaziy manbasi bo’lib, unda lafz va ma’no munosabati, dalolat, istiloh va ilmiy nutqning mantiqiy tartibi masalalari chuqur tahlil qilinadi. Ushbu asar Forobiyning falsafiy qarashlari bilan bir qatorda, uning arab ilmiy tilining shakllanishiga qo’shgan metodologik hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkilamchi manbalar sifatida forobiyshunoslikka oid mahalliy va xorijiy tadqiqotlar, arab tilshunosligi tarixi bo’yicha ilmiy adabiyotlar hamda umumiy ensiklopedik manbalardan foydalanildi. Jumladan, o’zbek tilidagi ilmiy adabiyotlar Forobiyning ilmiy portreti va merosini mahalliy ilmiy maktab doirasida tushunishga xizmat qilsa, ingliz va arab tilidagi tadqiqotlar uning qarashlarini xalqaro ilmiy muhitda shakllangan talqinlar bilan qiyoslash imkonini berdi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar qo’llanildi:

1. Tarixiy-tahliliy uslub - IX-X asrlarda arab tilshunosligi va ilmiy tafakkur rivojini Forobiy faoliyati bilan bog’liq holda yoritish uchun;

2. Manbashunoslik va ilmiy-kritik yondashuv - biografik ma’lumotlar va rivoyatlarni mutlaq fakt sifatida emas, balki manba ishonchliligi nuqtayi nazaridan baholash uchun;

3. Konseptual-analitik uslub - “lafz”, “ma’no”, “dalolat”, “istiloh” kabi tushunchalarni Forobiy asarlari asosida tahlil qilish uchun;

4. Qiyosiy metod - Forobiy qarashlarini arab tilshunosligi an’analaridagi nahv, balog’at va usul al-fiqh yo’nalishlari bilan solishtirish maqsadida.

Mazkur metodologik yondashuv Forobiy merosini sof falsafiy tizim sifatida emas, balki arab tilshunosligi rivojiga xizmat qilgan mantiqiy-lingvistik asos sifatida tahlil qilish imkonini beradi hamda tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Arab tilshunosligi tarixida til faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki ilmiy bilish va tafakkur jarayonining asosiy quroli sifatida talqin qilingan. Ilk islom davridayoq til birliklarining ma'no ifodalash imkoniyatlari, so'z va mazmun o'rtasidagi bog'lanish hamda dalolat masalalari nahv, balog'at va usul al-fiqh doirasida muhokama qilingan bo'lib, bu hol arab tilining ilmiy til sifatida shakllanishiga muhim zamin yaratgan [1.72-75-b].

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat masalasi arab ilmiy an'anasida ikki asosiy yo'nalishda rivojlanganini ko'rish mumkin. Birinchi yo'nalishda til nutq qoidalar majmui sifatida o'rganilib, grammatik shakllarning ma'no hosil qilishdagi vazifasi tahlil qilingan. Ikkinchi yo'nalishda esa tilning mantiqiy fikrlash jarayonidagi roli, tushunchalarni ifodalash va ilmiy bahsni tartibga solishdagi ahamiyati muhokama markaziga chiqqan. Aynan shu ikkinchi yo'nalish arab tilshunosligi rivojida metodologik jihatdan muhim bosqichni boshlab bergan [2.108-110-b].

Arab ilmiy muhitida so'z (lafz) va ma'no munosabati oddiy "So'z - narsa" bog'lanishi sifatida emas, balki murakkab semantik tizim sifatida tushunilgan. So'z tashqi ifoda vositasi bo'lsa, ma'no inson ongida shakllangan tushunchani ifodalaydi. Shu sababli ilmiy nutqda terminlarning aniq belgilanishi, ko'p ma'nolilikdan kelib chiqadigan chalkashliklarning oldini olish masalasi muhim ahamiyat kasb etgan. Bu yondashuv keyinchalik dalolat nazariyasining shakllanishiga olib kelgan [3.33-36-b].

Dalolat tushunchasi arab tilshunosligida til birliklarining mazmunni qanday anglatishini izohlash uchun qo'llanilgan bo'lib, u faqat lug'aviy ma'noni emas, balki kontekst, ilmiy muhokama va tushunchalar tizimi bilan bog'liq semantik qatlamlarni ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan dalolat masalasi oddiy til hodisasi sifatida emas, balki ilmiy bilish jarayonida ma'no aniqligini ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida qaralgan. Aynan shu nuqtada mantiqiy yondashuv zarurati yuzaga keladi: mantiq til birliklarining tushunchaviy chegaralarini aniqlash, ma'nolar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish hamda ilmiy bahsda dalillarning izchilligini ta'minlash vazifasini bajaradi. Shu bois ilmiy matnda dalolat aniqligi nafaqat tilshunoslik, balki mantiqiy metodologiyani ham talab etgan. Natijada arab ilmiy an'anasida til masalalari asta-sekin grammatik va balog'iy talqindan tashqariga chiqib, mantiqiy tartib va nazariy metodologiya bilan uzviy bog'langan holda talqin qilina boshlagan.

Mazkur jarayonda arab tilshunosligi va mantiq o'rtasidagi tutashuv yuzaga keladi. Til grammatik qoidalar asosida nutqni shakllantirsa, mantiq ilmiy fikrning tuzilishini va dalillash tartibini belgilaydi. Shuning uchun ilmiy bahsda faqat grammatik to'g'rilik yetarli bo'lmay, tushunchaviy aniqlik va mantiqiy izchillik ham zarur bo'lgan. Bu ehtiyoj arab ilmiy tafakkurida metodologik yangilanishga

sabab bo'lgan. Mazkur nazariy zamin Abu Nasr Forobiy qarashlari shakllanishi uchun muhim intellektual muhitni yuzaga keltirgan bo'lib, uning mantiqiy-lingvistik konsepsiyasi aynan shu an'anaviy muhokamalar asosida rivojlangan.

Abu Nasr Forobiyning "Kitab al-huruf" asari uning mantiqiy-lingvistik qarashlarini eng yaqqol aks ettiruvchi manbalardan biridir. Asar nomidan ko'rinib turibdiki, Forobiy tadqiqot markaziga "Harf" tushunchasini qo'yadi. Biroq bu yerda "Harf" tushunchasi tor grammatik ma'noda emas, balki til birliklarining ma'no va tushuncha tizimi bilan bog'lanishini ifodalovchi umumiy kategoriyalar sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan mazkur asar arab tilshunosligi tarixida til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni mantiqiy asosda izohlashga qaratilgan ilk konseptual ishlardan biri hisoblanadi [4.55-58-b].

Forobiy asarda til birliklarini mustaqil belgilar majmuyi sifatida emas, balki inson tafakkurida shakllangan tushunchalarning ifodasi sifatida ko'radi. Uning fikricha, lafz tashqi nutqiy shakl bo'lsa, ma'no ongda mavjud bo'lgan tushunchaga ishora qiladi. Demak, ilmiy bahsning aniqligi lafzlarning to'g'ri tanlanishi bilangina emas, balki ularning ortida turgan tushunchalar tizimining izchilligi bilan belgilanadi. Bu yondashuv arab ilmiy tafakkurida semantik tahlilning chuqurlashuviga turtki bo'lgan [2.148-152-b].

Forobiyning dalolat haqidagi qarashlari ayniqsa e'tiborga loyiqdir. U dalolatni soddalashtirilgan tarzda "So'z narsani bildiradi" degan tushuncha bilan cheklamaydi. Aksincha, dalolatni uch bosqichli mantiqiy tizim sifatida talqin qiladi: birinchidan, so'z inson ongidagi tushunchaga ishora qiladi; ikkinchidan, tushuncha tashqi reallikdagi narsa yoki hodisaga bog'lanadi; uchinchidan, bu bog'lanish ilmiy muhokama jarayonida mantiqiy tartibga solinadi. Ushbu yondashuv ilmiy nutqda chalkashliklarning oldini olish va tushunchaviy aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi [4.63-66-b].

"Kitab al-huruf"da Forobiy ilmiy terminologiya masalasiga ham alohida e'tibor qaratadi. Uning ta'kidlashicha, ilmiy terminlar tasodifiy tanlangan so'zlar emas, balki muayyan tushunchani aniq va izchil ifodalashga xizmat qiluvchi birliklardir. Agar bir termin turli ma'nolarda qo'llansa yoki uning tushunchaviy chegaralari aniq belgilanmasa, ilmiy bahs o'z mazmunini yo'qotadi. Shu sababli Forobiy istilohiy izchillikni ilmiy tafakkurning asosiy shartlaridan biri sifatida ko'radi. Bu qarash arab ilmiy tilining shakllanishida muhim metodologik ahamiyat kasb etgan [2.112-115-b].

Forobiy ko'p ma'nolilik (mushtaraklik) muammosini ham mantiqiy mezon asosida hal qilishga intiladi. Arab tilining boyligi ko'p ma'nolilikda namoyon bo'lsa-da, ilmiy matnda bu holat tushunchaviy chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Forobiyning fikricha, bunday vaziyatda ma'nolarni ajratish, aniq ta'rif berish va kontekstni qat'iy belgilash zarur. Bu yondashuv keyinchalik arab

tilshunosligida balogʻat ilmi va usul al-fiqhda lafz dalolatlariga oid nazariyalar shakllanishiga bilvosita taʼsir koʻrsatgan [1.76-78-b].

Shu tariqa, “Kitab al-huruf” asari Forobiy qarashlarida til va mantiq oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni namoyon etadi. Til bu yerda nafaqat ifoda vositasi, balki ilmiy tafakkurni tartibga soluvchi konseptual mexanizm sifatida talqin qilinadi. Bu esa Forobiy merosining arab tilshunosligi rivojidadagi metodologik ahamiyatini yanada yaqqol koʻrsatadi.

Abu Nasr Forobiy qarashlarida mantiq mustaqil fan sifatida emas, balki ilmiy tafakkurni tartibga soluvchi metodologik vosita sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, arab tilining ilmiy til sifatida shakllanish jarayonida mantiqiy yondashuv muhim rol oʻynaganini Forobiy asarlarida yaqqol koʻrish mumkin. U ilmiy bahsning muvaffaqiyati faqat grammatik toʻgʻrilik bilan belgilanmasligini, balki tushunchaviy aniqlik va dalillash tartibiga ham bogʻliqligini taʼkidlaydi [2.110-113-b].

Forobiyning fikricha, til nutqni shakllantiruvchi tashqi qoidalar majmuyi boʻlsa, mantiq fikrning ichki tuzilishini tartibga soladi. Shu sababli ilmiy nutqda til va mantiq bir-birini toʻldiruvchi omillar sifatida namoyon boʻladi. Agar nutq grammatik jihatdan toʻgʻri boʻlsa-yu, tushunchalar noaniq yoki chalkash boʻlsa, bunday nutq ilmiy bahs uchun yetarli boʻla olmaydi. Bu yondashuv arab ilmiy muhitida metodologik ongning shakllanishiga xizmat qilgan [5.156-159-b]. Forobiy ilmiy nutqda taʼrif berish va tavsiflash masalasiga alohida eʼtibor qaratadi. Uning qarashlarida har bir ilmiy tushuncha aniq taʼrifga ega boʻlishi, bu taʼrif esa boshqa tushunchalar bilan mantiqiy bogʻlanishi lozim. Taʼrif berilmagan yoki noaniq tushunchalar ilmiy bahsda soxta qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Shu jihatdan Forobiy ilmiy nutq madaniyatining shakllanishida mantiqiy aniqlikni asosiy mezon sifatida koʻrsatadi [4.70-73-b].

Arab ilmiy anʼanasida nahv va mantiq oʻrtasidagi munosabat masalasi koʻp bor munozara markazida boʻlgan. Baʼzi nahv ulamolari grammatik qoidalarni fikrni tartibga solishda yetarli deb hisoblagan boʻlsalar, Forobiy bu qarashni toʻliq qoʻllab-quvvatlamaydi. Uning fikricha, grammatika nutq shaklini toʻgʻrilaydi, ammo fikrning oʻzini mantiqiy jihatdan tartibga sololmaydi. Shu bois ilmiy bahsda mantiqiy metoddan foydalanish zarur hisoblanadi [1.79-82-b]. Forobiyning mantiqiy yondashuvi arab ilmiy nutqida terminologik izchillikni mustahkamlashga xizmat qilgan. U bir tushuncha uchun bir termin tamoyiliga yaqinlashib, terminlarning kontekstdan kontekstga oʻzgarmasligini talab qiladi. Bu hol arab ilmiy tilining aniqligi va barqarorligini taʼminlashda muhim omil boʻlgan. Keyinchalik bu yondashuv usul al-fiqh, kalom va balogʻat ilmlarida ham metodologik asos sifatida qabul qilinganini koʻrish mumkin [6.44-46-b].

Shunday qilib, Forobiy mantiqni arab tilshunosligi uchun tashqi unsurlardan biri sifatida emas, balki ilmiy nutqni tartibga soluvchi ichki metod sifatida talqin qiladi. Uning qarashlari arab ilmiy tafakkurida til va mantiqning uyg'unlashuviga zamin yaratib, ilmiy bahs madaniyatining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu jihatdan Forobiy merosi arab tilshunosligi rivoji uchun muhim metodologik manba hisoblanadi.

XULOSA

Mazkur maqolada Abu Nasr Forobiy merosi arab tilshunosligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, uning mantiqiy-metodologik qarashlari arab ilmiy tilining shakllanishi va rivojiga ko'rsatgan ta'siri yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Forobiy arab tilshunosligiga bevosita nahviy yoki grammatik risolalar orqali emas, balki ilmiy nutqni tartibga soluvchi konseptual va metodologik yondashuv orqali muhim hissa qo'shgan.

Forobiyning qarashlarida til faqat aloqa vositasi emas, balki ilmiy bilish jarayonining markaziy unsuri sifatida talqin qilinadi. U lafz va ma'no o'rtasidagi munosabatni mantiqiy asosda tahlil qilib, ilmiy bahsda tushunchaviy aniqlikni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv arab tilshunosligida semantik tahlilning chuqurlashuviga va dalolat nazariyasining tizimli shakllanishiga zamin yaratgan. Ayniqsa, "Kitab al-huruf" asari Forobiyning til va tafakkur o'rtasidagi munosabatga doir qarashlarini ochib beruvchi muhim manba sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu asarda til birliklari grammatik hodisa sifatida emas, balki tushuncha tizimi va ilmiy dalillash bilan uzviy bog'liq konseptual vosita sifatida talqin qilinadi. Natijada arab ilmiy nutqida terminologik izchillik, ta'rif berish madaniyati va mantiqiy tartib masalalari muhim metodologik mezonlarga aylangan.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, Forobiy mantiqni arab tilshunosligiga qarama-qarshi fan sifatida emas, balki uni to'ldiruvchi va tartibga soluvchi metod sifatida ko'radi. Grammatika nutq shaklini to'g'rilasa, mantiq fikr tuzilishini tartibga soladi. Bu integratsion yondashuv arab ilmiy tafakkurida nahv, balog'at va usul al-fiqh kabi fanlarning rivojiga ham bilvosita ta'sir ko'rsatgan.

Umuman olganda, Forobiy merosi arab tilshunosligi tarixida muhim metodologik burilish sifatida baholanishi mumkin. Uning mantiqiy-lingvistik qarashlari arab tilining ilmiy imkoniyatlarini kengaytirib, terminologiya, semantika va dalolat masalalarini tizimli ravishda tahlil qilishga yo'l ochgan. Shu jihatdan Forobiy qarashlari nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy arab tilshunosligi tadqiqotlari uchun ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Ziyouz U. Arab tilshunosligi tarixi. - Toshkent: O'zFA nashriyoti, 2008. - B. 72-75.

2. Fakhry, M. A History of Islamic Philosophy. - New York: Columbia University Press, 2004. - P. 108-110.
3. Ibn Jinni. Al-Khasa'is. - Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1999. - J. 1. - B. 33-36.
4. Al-Farabi. Kitab al-huruf. Ed. M. Mahdi. - Beirut: Dar al-Mashriq, 1969. - P. 55-58.
5. Xayrullayev M. Abu Nasr Forobiy va uning falsafiy merosi. - Toshkent: Fan, 1971. -B. 148-152.
6. Black, D. Logic and Aristotle's Rhetoric in Medieval Arabic Philosophy. - Leiden: Brill, 1990. - P. 44-46.